

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930

Έλσα Κοντογιώργη

doi: [10.12681/deltiokms.129](https://doi.org/10.12681/deltiokms.129)

Copyright © 2015, Έλσα Κοντογιώργη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοντογιώργη Έ. (1992). Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 47-59. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.129>

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: 1923-1930

Σκοπός του κειμένου που ακολουθεί είναι να εξετάσει την πολιτική που υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις και η 'Επιτροπή 'Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) στο θέμα της εγκατάστασης του τεράστιου αριθμού των προσφύγων, οι όποιοι κατέκλυσαν την 'Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, που είχε ως συνέπεια το σχεδιασμό και την εκτέλεση ενός προγράμματος με κεντρικό άξονα τη δημιουργία αγροτικών οικισμών στη Μακεδονία την περίοδο 1923-1930. Πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσω να διερευνήσω τις προθέσεις των φιλελεύθερων κυβερνήσεων και του αυτόνομου οργανισμού της ΕΑΠ, καθώς επίσης και τους παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτή την πολιτική¹.

Η μεσοπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από ένα γεγονός καθοριστικής σημασίας για την εθνική, πολιτική και οικονομική ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος: τη μεταβολή της εθνολογικής σύστασης της περιοχής υπέρ του ελληνικού στοιχείου². Το γεγονός αυτό υπήρξε συνέπεια της εφαρμογής της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ 'Ελλάδας και Τουρκίας σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 'Ιανουαρίου 1923), της εκούσιας ανταλλαγής των μειονοτήτων μεταξύ 'Ελλάδας και Βουλγαρίας σύμφωνα με τη Σύμβαση του Neuilly (27 Νοεμβρίου 1919) και της εγκατάστασης 700.000 περίπου προσφύγων στην περιοχή.

1. Θέματα που έχουν σχέση με τον τρόπο του έποικισμού της Μακεδονίας και τις συνέπειες —δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές— της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή εξετάζονται στη διατριβή μου με θέμα «Rural Refugee Settlement in Macedonia: 1922-1940» που βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής.

2. 'Ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας το 1912 αποτελούσε το 42,6% του συνόλου. Το 1926 το ποσοστό του ελληνικού στοιχείου είχε ανέλθει στο 88,8%. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι-Χάγη 1962, σ. 134.

Το βασικότερο χαρακτηριστικό του προγράμματος της εγκατάστασης των προσφύγων στη Μακεδονία είναι η προτεραιότητα που δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση με στόχο τον εποικισμό των πεδιάδων και των παραμεθόριων περιοχών. Για το σκοπό αυτό διατέθηκε το 71,63% από τα έξοδα για αγροτική εγκατάσταση στο σύνολο της χώρας, ενώ μόλις το 5,16% από τα έξοδα για τους άστούς πρόσφυγες δαπανήθηκε για τις εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας³.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει το τεράστιο για τις δυνατότητές της έργο της περίθαλψης 1,5 εκατομμυρίου περίπου προσφύγων⁴, οι περισσότεροι από τους οποίους βρίσκονταν σε κατάσταση πλήρους ένδειας. Καθώς ο επαναπατρισμός τους αποκλειόταν, η μόνη λύση για την αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν η κοινωνική και οικονομική ένταξή τους στο συντομότερο δυνατό διάστημα. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία δέχτηκε να αναλάβει την εποπτεία του έργου της προσωρικής αποκατάστασης και να μεσολαβήσει για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Για το σκοπό αυτό συστάθηκε ειδική ύποεπιτροπή της ΚΤΕ, η οποία, σε συνεργασία με την Οικονομική Επιτροπή, την ειδική υπηρεσία της ΚΤΕ για πρόσφυγες και την ελληνική κυβέρνηση, εκπόνησε ένα σχέδιο για την εγκατάσταση των προσφύγων, το οποίο στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 εγκρίθηκε στη Γενεύη από την ΚΤΕ και την ελληνική κυβέρνηση υπό μορφή πρωτοκόλλου. Το σχέδιο προέβλεπε την ίδρυση αυτόνομου οργανισμού, της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, που θα αναλάμβανε το έργο της εγκατάστασης. Η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να παράσχει τις υλικές προϋποθέσεις: το 1924 συνήψε μετά από μακρές διαπραγματεύσεις το λεγόμενο προσφυγικό δάνειο με καθαρή απόδοση 10 περίπου εκατομμύρια αγγλικές λίρες, το οποίο έθεσε στην κυριότητα της ΕΑΠ. Επίσης με βάση το πρωτόκολλο η ελληνική κυβέρνηση υποχρεωνόταν να παραχωρήσει στην ΕΑΠ 500.000 τουλάχιστον εκτάρια καλλιεργήσιμης γης. Για την εξασφάλιση αυτού του όρου μεταβίβασε στην ΕΑΠ τα κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, τις αγροτικές εκτάσεις που απαλλοτρίωσε με την ταχεία εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς επίσης και μοναστηριακές γαίες. Μέχρι το τέλος του 1927 είχε παραχωρήσει στην ΕΑΠ 820.000 εκτάρια, 85% από τα οποία βρίσκονταν στη Μακεδονία⁵.

3. Α. Γερολύπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημηγάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την άπελευθέρωση*. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου, Θεσσαλονίκη 1988, τόμ. 1, σ. 149.

4. Για το πρόβλημα του αριθμού των προσφύγων βλ. Ρ. Μ. Kitromilides - Α. Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration», ανάπτυξη από το *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 5, Αθήνα (1984-1985), σσ. 33-34.

5. League of Nations, *Nineteenth Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη, Αύγουστος 1928, σ. 6.

Η ΕΑΠ ανέλαβε να καταρτίσει και να εκτελέσει ένα ευρύ πρόγραμμα με σκοπό την παροχή παραγωγικής αποκλειστικά άπασχόλησης, άγροτικής ή άλλης, στους πρόσφυγες, χρησιμοποιώντας το ποσό του πρώτου προσφυγικού δανείου και τις γαίες τις οποίες ή Έλληνική κυβέρνηση θα έθετε στη διάθεσή της. Ο σκοπός του προγράμματος εγκατάστασης ήταν να καταστήσει τους πρόσφυγες αυτόρχεις οικονομικά στο συντομότερο δυνατό διάστημα⁶. Η ΕΑΠ θεώρησε την άγροτική εγκατάσταση ως την πιο εύκολη από πρακτική άποψη και την πιο αποτελεσματική για την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου σκοπού λύση και συγκέντρωσε τις προσπάθειές της σ' αυτήν, αφήνοντας την άστική εγκατάσταση στην ελληνική κυβέρνηση⁷. Η Μακεδονία αποτέλεσε την κύρια περιοχή στην οποία ανέπτυξε τη δραστηριότητά της. Μέχρι τη διάλυσή της (31-12-1930), από το σύνολο των 560.136 προσφύγων που εγκαταστάθηκαν άγροτικώς σ' όλη τη χώρα οι 427.301 (111.811 οικογένειες) είχαν εγκατασταθεί στη Μακεδονία⁸.

Η άγροτική εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Μακεδονία, γιατί ήταν πρώτα απ' όλα πιο εύκολη από πρακτική άποψη. Μετά την άποχώρηση των μουσουλμάνων, οι οποίοι το 1912 άποτελούσαν το 39,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας, ο πληθυσμός της περιοχής είχε μειωθεί δραματικά. Η εγκατάλειψη της ακίνητης περιουσίας τους διευκόλυνε τη λύση του προσφυγικού προβλήματος. Η ύπαρξη μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης καθιστούσε δυνατή την άμεση εγκατάσταση και άπασχόληση των προσφύγων σε παραγωγικές εργασίες. Στις έπαρχίες της υπόλοιπης Ελλάδας άντιθέτως — με εξαίρεση την Κρήτη — ή κατάσταση ήταν διαφορετική. Το άγροτικό πρόβλημα και οι περιορισμένες δυνατότητες των νοτίων έπαρχιών να εξασφαλίσουν την άπασχόληση του ήδη υπάρχοντος πληθυσμού σε παραγωγικές εργασίες — που προκάλεσαν τη μετανάστευση μεγάλο αριθμού

6. Dimitris Pentzopoulos, δ.π., σσ. 77-92, 95-105. Δέν υπάρχει σαφής όρισμός για τόν δρο «οικονομικά αυτόρχεις» στις μελέτες για πρόσφυγες. Για τούς διεθνείς οργανισμούς πού άσχολούνται με τήν περιθαλπή προσφύγων φαίνεται νά ύπονοεί έκείνη τήν κατάσταση κατά τήν όποία μιá προσφυγική οίκογένεια έχει φθάσει σέ τέτοιο σημείο οίκονομικής δραστηριότητάς, πού τής επιτρέπει νά εξασφαλίζει τήν επιβίωσή της χωρίς έξωθεν οίκονομική βοήθεια. Για νά είναι όμως πλήρης ή ένσωμάτωσή τους στό οίκονομικό σύστημα τής περιοχής στην όποία εγκαθίστανται, θά πρέπει τό πρόγραμμα τής εγκατάστασής τους νά άποτελεί μέρος ένός ευρύτερου προγράμματος ανάπτυξης τής περιοχής (βλ. Β. Harell-Bond, *Imposing Aid*, Όξφόρδη 1986, σ. 2). Αυτό συνέβη στη Μακεδονία.

7. Βλ. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, Όξφόρδη 1989, σσ. 39-42. Η έπιλογή τής άγροτικής εγκατάστασης προσφύγων είναι σχεδόν κανόνας. Τά περισσότερα προγράμματα πού έπιδοτούνται άπό διεθνείς οργανισμούς προτιμούν μέχρι σήμερα τήν άγροτική εγκατάσταση για τόν ίδιο λόγο. Βλ. Β. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, Όξφόρδη 1986.

8. John K. Campbell and Philippe Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 139. Α. Α. Πάλλης, «Άγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες ύπό τής ΕΑΠ μέχρι 31-12-1928», *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, τεύχ. 6, Ιούnius 1929, σ. 7.

από αγροτικές περιοχές στις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα— καθιστούσε ιδιαίτερα προβληματική την οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Στην Πελοπόννησο, όπου μέχρι το Μάρτιο του 1923 είχαν καταφύγει 37.168 πρόσφυγες, οι συνθήκες των γεωργικών περιφερειών δεν επέτρεπαν την μόνη εγκατάστασή τους. Σε έκθεσή του προς το υπουργείο Γεωργίας ο προϊστάμενος έποικισμού Ν. Μ. Αναγνωστόπουλος αναφέρει: «αυτοτελείς γεωργοί καλλιεργούντες γαίας δοθησομένας αυτοίς ελάχιστοι δύνανται να εγκατασταθῶσι ἐν Πελοποννήσῳ, κυρίως δὲ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Γαστούνης, ἐν τοῖς ὄρεινοῖς τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Σκάλας τῆς Λακεδαιμόνου. Τὸ ποσὸν τοῦτο δὲν δύναται νὰ ὑπερβῆ τὰς 400-500 οἰκογενείας. Ἐν Πελοποννήσῳ ὑπάρχει κατὰ περιφερείας ἑλλειψις μισθωτῶν ἐργατικῶν χειρῶν πρωτίστως». Οἱ ἐντατικές καλλιέργειες τῶν σταφιδαμπέλων κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλιάς καὶ τοῦ καπνοῦ, γινόταν σὲ ὀρισμένες ἐποχὲς τοῦ χρόνου κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ ἀνάγκη ἐργατικῶν χειρῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει ἐποχιακὴ ἐργασία σὲ πρόσφυγες⁹.

Ἡ ἐποχικότητα ἀπασχόλησης, ἡ ἀπουσία ἐναλλακτικῶν δραστηριοτήτων, ἀνταγωνισμὸς μὲ ντόπιους χωρικούς ἀπὸ τὶς γύρω περιοχὲς πὺ μὲχρι τότε ἐργάζονταν ὡς μισθοῖ γιὰ νὰ συμπληρῶνουν τὸ εἰσόδημά τους, θὰ δημιουργοῦσαν σοβαρὰ κοινωνικὰ προβλήματα μὲ ἀνεπιθύμητες πολιτικὲς συνέπειες. Ὁ προσφυγικὸς πληθυσμὸς ὡς μὴ ἐνσωματωμένος στὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ἦταν πολὺ πιθανὸ νὰ ἀποκτήσει ριζοσπαστικὴ συνείδηση, πράγμα πὺ οἱ κυβερνήσεις τῆς περιόδου προσπάθησαν νὰ ἀποτρέψουν μὲ τὴν πολιτικὴ πὺ ἀκολούθησαν. Τὰ πολλαπλὰ προβλήματα πὺ δημιουργοῦσε ἡ συσσώρευση τῶν προσφύγων ἐξαιτίας τῆς πίεσης πὺ ἀσκούσαν στὸ ντόπιο πληθυσμὸ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση στέγης καὶ ἀγρῶν, ἐπέβαλαν τὴ μετακίνησή τους στὴ Μακεδονία —ἢ ἀλλοῦ— γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης¹⁰. Ἐπιπλέον, ἡ στάση τῶν ντόπιων ἀπέναντι στοὺς πρόσφυγες στὶς ἐπαρχίες τῆς νότιας Ἑλλάδας ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐχθρική καὶ προκάλεσε τὴν ἀνάγκη μετακίνησης πρὸς Βορρᾶν τῶν περισσοτέρων ἀπ' ὅσους ἀρχικὰ εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση 8.000 προσφύγων, οἱ ὁποῖοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1925 βρίσκονταν στὴν περιφέρεια Θιβῶν καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἐγκατασταθοῦν μαζί μὲ τὸν γηγενεῖς ἀκτιόμενες σὲ 14 κτήματα τὰ ὁποῖα εἶχαν κηρυχθεῖ ἀπαλλοτριωτέα. Μόνο 50 οἰκογένειες ἐγκαταστάθηκαν σὲ 2.123 στρέμματα τοῦ ἀγροκλήματος Πλατανάκια, τὰ ὁποῖα τοὺς παραδόθηκαν μὲ πρωτόκολλο. Οἱ γηγενεῖς καλλιεργητὲς καταπατώντας καθημερινὰ τοὺς ἀγρούς τους¹¹ τοὺς περιόρισαν σὲ 1013 στρέμ-

9. Βλ. Ἄρχεο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ. 13: Ἀντίγραφο ἐκθέσεως Ν. Μ. Αναγνωστόπουλου «Περὶ ἐγκαταστάσεως προσφύγων ἐν Πελοποννήσῳ», 4 Φεβρ. 1923.

10. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀγροτῶν προσφύγων πὺ ἐγκαταστάθηκαν τελικὰ στὴν Πελοπόννησο τὸ 1930 ἦταν 3.820 ἄτομα (1002 οἰκογένειες). Βλ. D. Pentzopoulos, ὅ.π., σ. 107.

11. Οἱ καταπατήσεις ἀγρῶν εἶναι φαινόμενο πὺ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ διανομὲς ἦταν

ματα, γεγονός που καθιστούσε τόν κληρο τους μη βιώσιμο. Με ενέργειες του επιμελητού έποικισμού Δρίβα, ό οποίος καταγόταν από τη Λειβαδιά, είχε πιθανότατα πελατειακές σχέσεις με τούς άκτημόνες και δήλωνε «έν μέσω άγοράς ότι έφ' όσον αυτός είναι εις Θήβας ούδεις πρόσφυξ θα έγκατασταθής», όλα τά άπαλλοτριωτέα κτήματα δόθηκαν σε άκτημονες ντόπιους καλλιεργητές¹². Ό συνολικός αριθμός τών προσφύγων που έγκαταστάθηκαν στις περιφέρειες που υπάγονταν στο Γεωργικό Γραφείο Άττικοβοιωτίας τό 1926 ήταν μόνο 5.506 άτομα¹³.

Ό έγκατάσταση τών προσφύγων σε μουσουλμανικές γαίες ήταν ουσιαστική για τούς έξής λόγους: πρώτον θα τούς καθιστούσε αυτάρκεις σε σύντομο χρονικό διάστημα, δεύτερον θα κάλυπτε τό δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί στη Μακεδονία με τις απώλειες τών πολεμικών χρόνων και τρίτον θα συντελούσε στην αύξηση τής παραγωγής και στην ανάκαμψη τής οικονομίας τής περιοχής, ή όποία είχε πληγεί με την άποχώρηση τών μουσουλμάνων καλλιεργητών.

Ό σημασία του έποικισμού τής Μακεδονίας για την άνάπτυξη τών παραγωγικών της πηγών είχε ώστόσο έπισημανθεί και πριν από την άφιξη τών προσφύγων. Ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά τών πεδινών περιοχών ήταν τό χαμηλό επίπεδο τής πυκνότητας του πληθυσμού. Ό άναλογία κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο ήταν κατά μέσο όρο 8,5 και στην περιφέρεια Κιλκίς μόλις 2,9 — στην ύπόλοιπη Έλλάδα ήταν 41. Ό Α. Άβράσσογλου, σε άρθρο του τό 1921, στο όποιο τονίζει ότι ό «έποικισμός [τής Μακεδονίας] θα ήδύνατο νά άποβή πηγή πλούτου δια τό κράτος» περιγράφει την εικόνα τής μακεδονικής υπαίθρου ώς έξής: «τό θέαμα τών μακεδονικών κάμπων προκαλεί την μεγαλυτέραν δυσθυμία και άπογοήτευσιν εις τόν όδοιπόρον. Έκτάσεις άπέραντοι, γονιμότατοι, καλύπτονται από καλάμους ή γαϊδουράγκαθα. Τό συνηθέστατον ύπόδειγμα καλλιεργείας τών μακεδονικών κάμπων είναι τό έξής: επί εκτάσεως ένός τσιφλικιού 25.000 στρεμμάτων κατοικούν μόνον 20 οικογένειαι γεωργών καλλιεργούσαι έν όλω 200 στρέμματα, τά έπίλοιπα... βοσκαί και άγρανάπαυσις»¹⁴. Για τό άντιμεταπισθεί τό

προσωρινές, διότι δέν είχαν γίνει κτηματογραφήσεις και άποτυπώσεις τών όρίων τών κληρών κατά την άποκατάσταση τών προσφύγων και τών άκτημόνων και χαρακτηρίζει την κατάσταση του άγροτικού χώρου όλων τών περιοχών στην περίοδο του μεσοπολέμου.

12. Βλ. έπιστολή διαμαρτυρίας του άντιπροσώπου προσφύγων Θηβών Α. Φλισκουνόπουλου πρός την κεντρική ύπηρεσία τής ΕΑΠ, 25/8/1925, άρ. πρωτ. 24406 (Άρχείο ΚΤΕ). Οι πρόσφυγες διαμαρτύρονται επίσης, γιατί ή κοινότητα Θηβών άρνούσαν νά έγγράψει στο μητρώο της τούς μη πολιτογραφηθέντες πρόσφυγες όί όποιοι είχαν φθάσει στην έπαρχία μέχρι τό Φεβρουάριο του 1923, παρόλο που όλοι όί πρόσφυγες, σύμφωνα με τη Συνθήκη τής Λωζάνης, άποκτούσαν αυτοδικαιώς την ελληνική ιθαγένεια.

13. Γραφείον Στατιστικής: Πίναξ εμφαίνων τόν αριθμόν τών υπό τής ΕΑΠ άγροτικώς έγκατασταθέντων προσφύγων μέχρι 30^{ης} Ιουνίου 1926 (Άρχ. ΚΤΕ).

14. Άρχείο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 11: Άρθρο του Α. Άβράσσογλου, «Ό Έποικισμός τών Άδω

πρόβλημα τῆς ἐρήμωσης τῆς ὑπαίθρου ὁ Καραβίδας¹⁵ εἶχε προτείνει, πρὶν ἀπὸ τὴν Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, τὴν τροποποίησιν τοῦ νόμου 350 περὶ γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως μόνου «προσφύγων ὁμογενῶν» —ἀπὸ τῆς Θράκης, τῆς Μικρᾶ Ἀσίας καὶ τῶν Καυκάσου— ὥστε νὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Μακεδονία καὶ ἀκτήμονες γεωργοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀνεκμετάλλετων ἐδαφῶν τῆς¹⁶. Μὲ τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων ἐξασφαλίστηκε τὸ ἀνθρώπινο κεφάλαιο γιὰ τὴν ὑλοποίηση ἐνὸς σχεδίου ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἔμφαση ποὺ δόθηκε στὴν ἀγροτικὴ ἀποκατάσταση ἀπὸ τὴν ΕΑΠ συνέπιπτε μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν φιλελεύθερων κυβερνήσεων, οἱ ὁποῖες ἐπιδίωξαν τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς σ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου. Τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο τῆς χώρας, ποῦ ἦταν πάντοτε ἐλλειμματικὸ, καθιστοῦσε ἀναγκαία τὴν αὐξηση τῶν ἐξαγωγῶν ποῦ ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ μάλιστα ἀκατέργαστα¹⁷. Ἡ θέση τῆς Ἑλλάδας στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας ὡς παραγωγὸ ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ἡ ἀνάγκη ἐξέυρεσης πόρων γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν δανείων ἐνίσχυε τὴν ἀνάγκη αὐτή. Ἐπιπλέον ἡ χαμηλὴ παραγωγικότητα σιτηρῶν καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς χώρας νὰ θρέψει τὸν πληθυσμὸ τῆς ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων, ἦταν ἕνα σημαντικὸ πρόβλημα γιὰ μιὰ χώρα κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικὴ.

Μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ 1913 εἶχε αὐξηθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας, γεγονός ποὺ καθιστοῦσε ἐφικτὸ στόχο τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν. Ὡστόσο στὴν περίοδο 1913-1921 ὄχι μόνου δὲ σημειώθηκε καμιά βελτίωση, ἀλλὰ ἀντίθετα οἱ στρεμματικὲς ἀποδόσεις μειώθηκαν αἰσθητὰ¹⁸. Αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως στὴν παρατε-

καὶ ὁ Ἐποικισμὸς τῶν Καυκασίων», Ἀπόκομμα ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης, Κυριακὴ 21/2/1921.

15. Ὁ Κ. Δ. Καραβίδας ἦταν ἀπὸ τὸ 1917 στέλεχος τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Ε. Βενιζέλου καὶ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας. Στὸ διάστημα 1926-29 ἐργάστηκε στὴ Βόρειο Ἑλλάδα ὡς ἐπὶ συμβάσει ἐπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ζητήματα τοῦ Ἐποικισμοῦ.

16. Ἀρχεῖο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 17, «Ἡ σημασία τοῦ γεωργικοῦ ἐποικισμοῦ», χ.χ., σ. 32.

17. Μαργαρίτα Δρίτσα, «Ἐτερόχρονες κοινότητες: ὁ ἐνοφθαλμισμὸς τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου στὸν μακεδονικὸ χῶρο», Συμπόσιο *Ἡ διαχρονικὴ πορεία τοῦ κοινοτισμοῦ στὴ Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 420.

18. Τὸ 1921 ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή στὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδας ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦ 1911 ἢ ὁποῖα προερχόταν μόνου ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας: Κώστας Κωστής, *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα*. Ὁψεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὸ Μεσοπόλεμο (1919-1928), Ἀθήνα 1987, σσ. 32-50. Μ. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, Ὁξφόρδη 1991, σσ. 44, 51-53.

ταμένη πολεμική περίοδο (1914-1922), ή όποια είχε ως συνέπεια τη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Μετά το 1923 στα παραπάνω χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας προστέθηκαν και άλλα δύο: 'Ο βίαιος ξεριζωμός των 'Ελλήνων από τις εστίες τους στη Μικρά 'Ασία άφενός και ή λήψη περιοριστικών μέτρων κατά της μετανάστευσης στις ΗΠΑ άφετέρου στέρησαν από το ελληνικό κράτος τις πηγές των άδηλων πόρων του, πού μέχρι τότε κάλυπταν το έλλειμμα του εμπορικού ίσοζυγίου πληρωμών. Στους κύκλους των πολιτικών και οικονομολόγων επικράτησε ή άποψη ότι ή οικονομική πολιτική θα έπρεπε να ενοήσει την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, για να άντιμετωπισθούν τα χρόνια οικονομικά προβλήματα της 'Ελλάδας.

Οί πρόσφυγες άποτελούσαν για την ελληνική οικονομία όχι μόνο ένα πρόβλημα, αλλά και μιá σημαντική πηγή εργατικού κεφαλαίου¹⁹. 'Η ήγεςία της ΕΑΠ και οί φιλελεύθερες κυβερνήσεις είδαν στην άγροτική εγκατάσταση μεγάλου άριθμού προσφύγων την ευκαιρία να αναπτυχθεί ό άγροτικός τομέας και να βελτιωθεί ή οικονομία της χώρας. 'Η Μακεδονία —μαζί με τή Δυτική Θράκη— ήταν ή πιο ένδεδειγμένη περιοχή για αξιοποίηση του φυσικού της πλούτου λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της: ήταν δυνάμει μιá από τις ευφορότερες περιοχές —σε άντίθεση με τή νότια 'Ελλάδα, όπου οί όρεινοί όγκοι είναι το κυρίαρχο στοιχείο του χώρου— και περιείχε μεγάλες εκτάσεις γής, οί όποιες δέν καλλιεργούνταν αλλά ήταν κατάλληλες για καλλιέργεια' οί πεδιάδες των τριών μεγάλων ποταμών πού τή διασχίζουν, του 'Αξιού, του 'Αλιάκμονα και του Στρυμόνα, ήταν ιδιαίτερα ευφορές άκόμα και κατά τους θερινούς μήνες. Με τήν εκτέλεση άρδευτικών έργων θα μπορούσε να άντιμετωπισθεί το πρόβλημα των πλημμυρών και της έλνοσσίας και να άπελευθερωθούν χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γής. Ξένες εταιρείες οί όποιες είχαν στην περίοδο 1917-1918 εκδηλώσει τήν επιθυμία για τήν άνάληψη των έργων ύποδομής στην περιοχή ήταν πρόθυμες να ύλοποιήσουν ένα τέτοιο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα²⁰.

"Ολοι αύτοί οί παράγοντες είνουσαν τήν αύξηση της παραγωγής των σιτηρών, σε σημείο πού ίσως θα μπορούσαν να καταστήσουν τή χώρα αύτάρκη. 'Επιπλέον ή συστηματική καλλιέργεια καπνού στην 'Ανατολική,

19. J. A. Petropoulos, *The Compulsory Exchange of Populations, Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2 (1976), σ. 149.

20. Σχέδια για τήν οικονομική άνάπτυξη και εκμετάλλευση της Μακεδονίας, με τήν άνάληψη και εκτέλεση έργων ύποδομής και τήν είσαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας από Γαλλικές ή Βρετανικές εταιρείες είχαν εκπονηθεί κατά τή διάρκεια των ετών 1917-18 από Γάλλους και Βρετανούς αξιωματούχους. Για το περιεχόμενό τους, τή στάση του Βενιζέλου και τους παράγοντες πού εμπόδισαν τήν ύλοποίησή τους βλ. 'Αποστολάκου Λητώ, «Βρετανική οικονομική πολιτική στην 'Ελλάδα: Μεταστροφή ή Παλινδρόμηση; 'Η περίπτωση της Μακεδονίας 1917-1918», *Τσιτωρ*, τχ. 4 (1992), σσ. 89-114.

κυρίως, Μακεδονία και η αύξηση της παραγωγής του ήταν ακόμη πιο σημαντική για την ελληνική οικονομία. 'Ο καπνός, προϊόν αποκλειστικά των βορείων επαρχιών, υποκατέστησε τη σταφίδα και έγινε το κατ' έσοχον εξαγόμενο προϊόν στην περίοδο του μεσοπολέμου. 'Ο εκπρόσωπος της ΕΑΠ στη Γενεύη δήλωνε το 1924: «Είμαστε αποφασισμένοι να διαθέσουμε το ποσό του ενός εκατομμυρίου αγγλικών λιρών, το οποίο μās έχει χορηγηθεί ως τώρα, για ν' αποδείξουμε πώς αυτοί οι άνθρωποι (οί πρόσφυγες) μπορούν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν και πώς αυτή η τεράστια συμφορά μπορεί να μετατραπεί σε εὐλογία Θεού και, άφενός να καταστήσει τους πρόσφυγες οικονομικά αυτόρκεις, άφετέρου να συμβάλει στην αύξηση της άγροτικής παραγωγής σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει και η 'Ελλάδα ένα κράτος άυταρκες, το οποίο μετά από λίγα χρόνια δεν θα εξαρτάται πια από τις εισαγωγές»²¹. 'Ετσι η ΕΑΠ συγκέντρωσε τις προσπάθειές της στην άγροτική εγκατάσταση στη Μακεδονία, παρά την επίσημη άναγνώριση ότι ο μεγαλύτερος άριθμός των προσφύγων ήταν άστοι και όχι άγρότες²².

Οί βενιζελογενείς κυβερνήσεις σ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο προσπάθησαν να διευκολύνουν την άπιτυχία του προγράμματος της άγροτικής εγκατάστασης και προώθησαν τη χορήγηση σημαντικών πιστώσεων σε άγρότες πρόσφυγες²³. Για την άδραϊωση της εγκατάστασης εξάλλου η ΕΑΠ διέθεσε το μεγαλύτερο μέρος από το ποσό του δεύτερου προσφυγικού δανείου, του λεγόμενου σταθεροποιητικού, για την εκτέλεση άρδευτικών και άλλων έργων ύποδομής στη Μακεδονία, παρόλο πού αυτό άντέβαινε στους όρους του Πρωτοκόλλου της Γενεύης.

'Η άγροτική εγκατάσταση προσφύγων στη Μακεδονία ήταν ώστόσο σημαντική, κυρίως γιατί έξυπηρετούσε την άπίτευξη εθνικής όμοιογένειας στις βόρειες επαρχίες και τη δημιουργία ενός πληθυσμού ίκανού να έξυπηρετήσει τις άμυντικές και στρατιωτικές άνάγκες της περιοχής²⁴. Τό περιεχόμενο

21. F. O. 371/9890. Extract from minutes of the 30th Session of the Council the League of Nations, 5th meeting of Geneva, 13th September 1924, no 1281, Work of the Greek Refugee Settlement Commission. (μτφρ. δική μου).

22. League of Nations, Greec Refugee Settlement, (translation), Γενεύη 1926, σ. 15.

23. Τό 1923 χορηγήθηκαν από την ΕΤΕ 12.293 γεωργικά δάνεια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και 88.860 στην Άνατολική. Τό 1924 81.740 και 212.884 αντίστοιχα. Τό 1929 χορηγήθηκαν από την Άγροτική Τράπεζα 252.590 και 513.678 (σύνολο 766.268) έναντι 1.613.334 γεωργικών δανείων σ' όλη τη χώρα (Μαργαρίτα Δρίτσα, «'Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τά 'Ιστορικά*, τχ. 2 (1985), σ. 320. Μ. Ι. Μαυρογορδάτος και Α. Χ. Χαμουδόπουλος, *'Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 108-109).

24. Έρευνες σχετικές με την άγροτική εγκατάσταση έχουν δείξει ότι είναι κυρίαρχη η τάση για εγκατάσταση άγροτών σε όργανωμένους και συμπαγείς οικισμούς σε παραμεθόριες περιο-

της εθνικής ολοκλήρωσης που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον βενιζελισμό και τον άστικο έκσυγχρονισμό άλλαξε ριζικά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και προσέλαβε τὰ εξής χαρακτηριστικά: διατήρηση και κατοχύρωση τών νέων συνόρων, άφομοίωση τών Νέων Χωρών, επίτευξη εθνικής όμοιογένειας και μιὰς νέας εθνικής ταυτότητας²⁵. 'Η οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους στα σύνορα που όρισε η Συνθήκη τής Λωζάνης καθιστούσε άναγκαία τήν εθνολογική ένισχυση τών βορειών έπαρχιών και τήν οικονομική τους ανάπτυξη²⁶. 'Η παγίωση του έλληνικού χαρακτήρα τής Μακεδονίας είχε άνυπολόγιστη όσο και άυτονόητη σημασία για τή διατήρηση και προάσπιση τής έδαφικής άκεραιότητας τής 'Ελλάδας.

'Ο ιστορικός Κ. 'Αμαντος στη μελέτη του για τούς «Βόρειους Γείτονες τής 'Ελλάδος» έγραφε τὸ 1923 ότι η αύξηση του άγροτικού πληθυσμού και η βελτίωση τής θέσης του με τήν υιοθέτηση μιὰς οικονομικής πολιτικής που θα εύνουόσε τήν ανάπτυξη του άγροτικού τομέα ήταν άπαραίτητη για τήν ίδια τήν ύπαρξη τής 'Ελλάδας. Αυτό ήταν ζήτημα ζωτικής σημασίας κυρίως για τίς βόρειες έπαρχίες: «Τὸ ζήτημα τής ανάπτυξεως τής γεωργίας και τών πλουτοπαραγωγικῶν δυνάμεων τών έλληνικῶν χωρῶν και έπομένως τὸ ζήτημα τής αύξήσεως του έλληνικού πληθυσμοῦ έχει μεγάλην σημασίαν και διά τὸ μέλλον του 'Ελληνισμοῦ, δι' αὐτήν τήν ύπαρξίν του... 'Εάν δὲν συμπεκνωθῆ ὁ άγροτικός πληθυσμός, δὲν θὰ ἔχωμεν μετ' οὐ πολὺ οὔτε μαχητὰς άρκετοὺς διά νὰ ὑπερασπίσωμεν τὸ πάτριον ἔδαφος κατὰ τῶν ένδεχομένων έπιδρομῶν τῶν πολεμικατῶν γειτόνων μας»²⁷.

'Από τούς πρώτους μήνες τής άφίξης τών προσφύγων στήν 'Ελλάδα έπισημάνθηκε η σημασία τής εγκατάστασής τους στη Μακεδονία για τήν έξυπρέτηση εθνικῶν αναγκῶν²⁸. Τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα που είχε άναζωπου-

χὲς που χαρακτηρίζονται από πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τὴ δράση παράνομων ληστρικῶν ἢ αντάρτικων ομάδων κ.λ.π. για τήν έξυπρέτηση άμυντικῶν και στρατιωτικῶν αναγκῶν. Μ. Chisholm, *Rural Settlement and Land Use*, Hutchinson Univ. Library, 1979 (3^η εκδ.), σσ. 124-125.

25. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός, στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ, (έπιμ.), *Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός*, 'Ηράκλειο 1988, σ. 10.

26. 'Η άποψη αὐτή αποτέλεσε πολιτική έπιλογή τής κυβέρνησης του Στυλιανῶ Γονατᾶ και του Βενιζελικού πολιτικοῦ κόσμου που στήριξε τὸ καθεστῶς τής επανάστασης του 1922. 'Ακόμη και αντιβενιζελικοί πολιτικοί υποστήριξαν αὐτή τήν έπιλογή, όπως ὁ Φ. Δραγούμης, ὁ ὁποῖος τόνισε τὸ ρόλο που θὰ μπορούσαν νὰ διαδραματίσουν οἱ πρόσφυγες στὸ θέμα τής εθνικής ολοκλήρωσης λέγοντας ὅτι «ἡ προσφυγικὴ άποκατάσταση, ἰδίως εἰς τήν Μακεδονίαν, κατήντησε ζήτημα ὑπάρξεως του 'Ελληνισμοῦ.» Συνέντευξη στήν έφημερίδα «Νέα 'Ημέρα», 15-20/2/1925, άναδημοσιευμένη στο Φ. Σ. Δραγούμης, *Έκλογὴ πολιτικῶν δημοσιευμάτων, 1922-25*, 'Αθήνα 1925, σ. 71.

27. Κωνστ. Ι. 'Αμαντος, *Οἱ Βόρειοι Γείτονες τής 'Ελλάδος (Βούλγαροι - 'Αλβανοί - Νοτιοσλάβοι)*, 'Αθήνα 1923, σσ. 328-329.

28. 'Ο Θ. Σοφούλης στήν άγόρευσή του στο έλληνικό κοινοβούλιο στίς 14-7-1924 έπισημαί-

ρωθεί μετά την αποχώρηση τῶν μουσουλμάνων θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ριζικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Βουλγαρία εἶχαν ὑπογράψει ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1919 σύμβαση ποὺ προέβλεπε τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων τους. Ἡ σύμβαση ὅμως αὐτὴ, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν εἶχε ὑποχρεωτικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἐκούσιο. Ἐτσι, ἐνῶ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴ Βουλγαρία ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀριθμὸς σλαβόφωνων κατοίκων τῆς Μακεδονίας μὲ φιλοβουλγαρικὰ αἰσθήματα ποὺ προτίμησαν νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος καὶ ὑπολογιζόταν σὲ 80.000 περίπου²⁹. Αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν πολιτικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκοῦσε πάνω τους —κυρίως στὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ Μακεδονία— ἡ Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὄργανωση (EMEO), ἡ ὁποία εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὶς κυβερνήσεις τῆς Σόφιας καὶ προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ὑπάρχει κάποιον εἰσρεῖσμα γιὰ μελλοντικὲς διεκδικήσεις τῆς τελευταίας σὲ βάρος τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας.

Τὸ θέμα τῆς ἀφομοίωσης τῶν σλαβόφωνων πληθυσμῶν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλαιότερα τὸν Βενιζέλο καὶ ὄσους ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ θέματα τῆς ὑπαίθρου τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐνσωμάτωσής της στὸ ἐθνικὸ κράτος. Ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος τρόπος γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους θεωρήθηκε ἡ ἀγροτικὴ τους ἀποκατάσταση πρὶν ἀπὸ τὸ 1923 καὶ ἡ ἀνάμιξή τους μὲ Ἕλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸν Καύκασο. Μετὰ τὸ Δεκέμβριο 1923, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ αἰτήματος τῶν Βουλγάρων κομμουνιστῶν καὶ τῆς EMEO γιὰ «αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη Μακεδονία καὶ Θράκη» ἀπὸ τὴν Comintern³⁰, οἱ προτάσεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὴν στάση ἀπέναντι στοὺς σλαβόφωνους συνοψίζονται ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Καραβίδα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Φ. Δραγοῦμη. «Πραγματικῶς δύο ἀπόψεις ὑπῆρξαν στὸ ζήτημα τῶν σλαβοφόνων: α) ἡ ἀφομοίωσις, πλησσομένων ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἐνίω ἐλαχίστων φανατικῶν ἀντιθέτων· αὐτὴ ἡ ἀφομοίωσις καὶ πρὶν εὐκόλῃ (εἶχε δὲ ὡς τὸ 1922 ἀρκετὰ προχωρήσει) ἔγινε ἐπι εὐκολοτέρῃ μὲ τὴν ἀφίξιμιν μείζονος μάζης ἐλληνικῆς ἀπὸ τὸ 1922 κί ἔτι πλέον διότι ἔχομεν χρήματα νὰ κάμωμεν γενικὴ ὑπὲρ ὄλου τοῦ ἀγροτικοῦ ἐδῶ λαοῦ ἀναχωνευτικὴ πολιτικὴ σὲ νέους οἰκονομικοὺς ὄρους. Ἡ βῆσις αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἦτο ὅτι πάντα δὲν συνέφερε νὰ στείλωμεν εἰς τὸ ἔξω τῶν συνόρων μας δυσηρετημένον σλαβικὸν στοιχεῖον νέας φανατικῆς ἐνισχύσεις. β) ἡ ἄλλη ἦτο ἡ

νεὶ ὅτι μὲ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων συντελεῖται στὴ Μακεδονία ἓνα θαυμαστὸ κρᾶμα ἀρετῶν καὶ προτερημάτων ποὺ ἐνισχύει τὴν εὐρωστία τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς καὶ ὅτι τὸ ἐθνικὸ κέντρο μετατοπίζεται στὴ Μακεδονία καὶ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐξέλιξη μὲ κέντρο τὴ Μακεδονία. *Αἱ Ἀγορεύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου, 1909-56*, Ἀθῆνα 1959, τόμ. 7ος, σ. 247.

29. F.O. 371/11360, 185. British Consul General, Salonica, October 28th, 1926.

30. E. Kofos, ὀ.π. σσ. 68-74.

του διωγμού των σλαβοφώνων δια του έποικισμού νέων κατοίκων»³¹. Παρόλο που το ύπουργείο Έξωτερικών δεν υιοθέτησε σαφώς μία από τις δύο τάσεις, με την έναρξη του προγράμματος εγκατάστασης των προσφύγων στη Μακεδονία το κύμα μετανάστευσης των σλαβοφώνων πήρε σημαντικές διαστάσεις —κυρίως στις παραμεθόριες περιοχές της Δράμας, των Σερρών και του Κιλκίς³²— λόγω της πολιτικής που ακολούθησαν οι ύπηρεσίες του Έποικισμού³³.

Η άγροτική εγκατάσταση των προσφύγων άποσκοπούσε επίσης στην άποτροπή κοινωνικών άναταραχών και άνεπιθύμητων για το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς συνεπειών από ένδεχόμενη προσχώρηση των προσφύγων στην κομμουνιστική ιδεολογία. Η άνάγκη της οικόνομικής και πολιτικής ένσωμάτωσής τους ύπηρεε το βασικότερο κίνητρο αυτής της πολιτικής, ή όποια απέβλεπε στην ένίσχυση του αισθήματος ιδιοκτησίας στους πρόσφυγες μετά την τραυματική έμπειρία της έξόδου³⁴. Ο Βενιζέλος ήδη από το 1923 είχε ύποστηριξει ότι με την άγροτική άποκατάσταση των προσφύγων και τη δημιουργία μιας μεγάλης τάξης άγροτών μικροϊδιοκτητών ή Έλλάδα θα μπορούσε να άπαλλαγεί από τα προβλήματα ένός ριζοσπαστικού άγροτικού κινήματος. Καθώς δεν ύπηρεε πολυάριθμη τάξη βιομηχανικών εργατών, μόνο ένα ένιαίο μέτωπο άγροτών-εργατών θα μπορούσε να άπειλήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς³⁵. Η άνάγκη των κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων

31. Άρχείο Φ. Δραγούμη, Φ 11. 3, 78, έπιστολή Κ. Δ. Καραβίδα προς Φ. Δραγούμη, Θεσσαλονίκη 12/12/1924.

32. F.O. 371/8566, 43: Bentinck to Curzon, Athens, August 20th 1923. F.O. 371/8566, 44: «Notes on a tour made by the Mixed Commission on Greco-Bulgarian emigration in Western and Central Macedonia», by Colonel A. C. Corfe, Enclosure in Athens despatch No. 649 of August 20th 1923.

33. 53.000 άτομα περίπου μετανάστευσαν στη Βουλγαρία με την εφαρμογή της σύμβασης, ένθ 39.000 είχαν μεναστεύσει κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. D. Pentzopoulos, ό.π., σσ. 60-61. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 47-51.

34. Η πολιτική βούληση για τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών ύποστηρίχθηκε και από την πολιτική της ΕΤΕ, ή όποια υπερδιπλασίασε τα ποσά που διέθεσε μέσω των γεωργικών και κτηματικών πιστώσεων μεταξύ 1923-24: Μαργαρίτα Δρίτσα ό.π., σ. 324.

35. Ο κίνδυνος αυτός έπηρεασε άποφασιστικά την άγροτική πολιτική των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος το 1920 ύποστηρίζοντας την πολιτική του κόμματος άπέναντι στο άγροτικό ζήτημα, τη χαρακτηριε ως «κατεξοχήν συντηρητική ένέργεια»: «...διά της πολιτικής μας αυτής έθεσαμε τās βάσεις της στερεώσεως της κυριαρχίας μας εις τās Νέας Χώρας, παραλάβομεν συγχρόνος τόν κίνδυνον, ή όποιος θα ένεφανίζετο με τās νέας θεωρίας... να ίδωμεν τούς άργτας, έργατας της έξοχής και τούς βιομηχανικούς εργατάς των πόλεων συνουμένουσ δια να παραβθίσιν εύχερωσ το κράτος των νόμων, στρεφόμενοι εις το να σείσωσι τὰ θεμέλια αυτού.» Σ. Στεφάνου, (έπιμ.), *Τὰ κείμενα του Έλευθερίου Βενιζέλου*, τ. 3: 1920-1929, Άθήνα 1983, σ. 82.

νά αποτρέψουν την προλεταριοποίηση των προσφύγων και τη στροφή τους προς την άριστερά και τὸ νεοσύστατο ΚΚΕ και νά εξασφαλίσουν τὴν υποστήριξή τους ἐπηρεάσε ἀποφασιστικά τὴν πολιτικὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης και εἶναι στενὰ συνδεδεμένη με τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία χαρακτηρίστηκε ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις πού συντελέστηκαν στὸ βαλκανικὸ χῶρο τὴν περίοδο μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο³⁶.

Τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς ΕΑΠ συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα με τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ. Ὁ C. B. Eddy, πρόεδρος τῆς ΕΑΠ, ἔγραψε σχετικὰ με τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ 1924: «Δὲ νομίζω ὅτι ὁ κομμουνισμὸς θὰ ἀποτελέσει μόνιμο κίνδυνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ τεράστιος ἀριθμὸς τῶν προσφύγων εἶναι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐκλείψει μόλις ἐγκατασταθοῦν. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι τόσο ὀλοφάνερα μιὰ χώρα χωρὶς τάξη βιομηχανικῶν ἐργατῶν και με ἀπειράριθμους μικροϊδιοκτῆτες, ὥστε ὁ κομμουνισμὸς δὲ μοῦ φαίνεται ὅτι θὰ βρεῖ ἔδαφος νά ριζώσει ἐδῶ»³⁷.

Λόγοι ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐπηρεάσαν ἐπίσης σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν 3/5 τῶν προσφύγων στὴ Μακεδονία. Ἡ ἐχθρότητα τῶν μειονοτήτων τῆς Μακεδονίας πρὸς τὸ Βενιζελισμὸ, ἡ ὁποία εἶχε ἐκφραστεῖ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο με τὴν υποστήριξή τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης στὶς δύο κρίσιμες ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις τοῦ 1915 και 1920, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν και τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων³⁸. Ἡ παρουσία χιλιάδων οἰκογενειῶν προσφύγων προκάλεσε ὀξὺ ἀνταγωνισμὸ γιὰ περιορισμένες πηγές ἀπασχόλησης, δηλαδὴ γῆ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς και προσφορὰ ἐργασίας στὶς πόλεις. Στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς ἡ ἀντίδραση τῶν γηγενῶν πού περίμεναν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν μουσουλμανικῶν περιουσιῶν και τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, τὴν ὁποία οἱ Φιλελεύθεροι εἶχαν ἐξαγγεῖλει ἀπὸ τὸ 1917, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐντονη. Ἡ ὑπαρξὴ οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ προσφύγων και γηγενῶν —ἐλληνόφωνων και σλαβόφωνων— δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση. Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου σ' ὄλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἐμφανίστηκαν ὡς προστάτες τῶν δικαιωμάτων τῶν ντόπιων ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν υποστήριξή τους.

36. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Λονδίνο 1983, σσ. 187-188, 215· Μ. Δρίτσα, «Πολιτικὲς και οἰκονομικὲς ὀψεις τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος», *Πρακτικὰ συμποσίου γιὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο*, Ἀθήνα 1988, σσ. 138-140.

37. *League of Nations C 129*, Confidential, General. Private letters to and from the League of Nations. August(?) 1924. C. B. Eddy to Salter. (μτφρ. δική μου).

38. Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῶν μειονοτήτων στὴ Μακεδονία περιορίστηκε στοὺς Ἰσραηλίτες τῆς Θεσσαλονικῆς και στοὺς σλαβόφωνους.

Ἡ πολιτική τοποθέτηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν προσφύγων ὑπὲρ τῆς βενιζελικῆς παράταξης, ἡ ὁποία ἀναγόταν σὲ ἐποχὴ προγενέστερη τῆς ἐγκαταστάσεώς τους, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν ταχεία, κυρίως τὴν ἀγροτική, ἀποκατάστασή τους. Καθὼς μετὰ τὶς ἀνταλλαγὰς τῶν πληθυσμῶν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς Μακεδονίας ἦταν πρόσφυγες, ἡ πολιτικὴ ἐπικράτηση τῆς βενιζελικῆς παράταξης στὴν περιοχὴ ὑπῆρξε ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο³⁹.

39. G. Th. Mavrogordatos, *δ.π.*, σσ. 199-207.